

ASPECTE PRIVIND ADAPTAREA LA ECONOMIA DE SCHIMB A MARILOR PROPRIETARI DE PĂMÂNT DIN CRIȘANA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Ioan GOMAN*

ASPECTS OF ADAPTATION TO THE ECONOMY INSTEAD OF THE BIG LANDOWNERS IN CRIȘANA IN THE 18TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The paper tries to highlight how the reform measures promoted by the Habsburg authorities in the 18th century and the first half of the 19th century will be found again in the directions of economic action of the big landowners in Crisana during this period. The forms of adaptation to the rigors of economic exchange, the actions carried on by the land owners in order to highlight the available agricultural and industrial potential, as well the results obtained by implementing such measures (identified and illustrated by a large variety of examples), will constitute the main guidelines of our approach.

Keywords: Crisana, big landowners, exchange economy, industry, agriculture

Prefacerile economice din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea vor fi puternic marcate de acțiunile întreprinse de autoritățile habsburgice în cadrul planurilor de modernizare a societății. Din dorința de a recupera decalajul economic avut față de puterile occidentale și de a ridica economic noul imperiu dunărean la nivelul statutului său de mare forță politică¹, Curtea de la Viena intervine prin măsuri reformatoare², impune cel mai adesea de sus în jos, sub forma dirijismului de stat³, în mai toate sferele de activitate.

Reușita acțiunilor reformatoare inițiate de stat în plan economic va fi condiționată de adaptabilitatea structurală a domeniului, principalul cadru al derulării vieții economice în această perioadă, la măsurile de modernizare impuse de autoritățile politice.

Cu toată dorința stăpânilor de pământ față de păstrarea modului de producție feudal, odată ce rolul monedei în economie crește vor apare noi standarde ale bunăstării. Pe măsură ce prestigiul social începe să se identifice din ce în ce mai mult cu sumele de bani dobândite și din ce în ce mai puțin cu întinderea suprafețelor deținute, receptivitatea

---

*Muzeul Țării Crișurilor, email: ioangoman@yahoo.com

¹ Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. I, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 100

² Gheorghe Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa Centrală 1750-1800*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1998, p. 378

³ Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. I, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 341-342

nobililor față de nou se mărește. În fața unor nevoi crescânde, stăpânul de pământ se vede nevoit să acorde mai multă atenție productivității. Nobilul realizează, din ce în ce mai mult, că stăpânește o unitate economică capabilă să producă bunuri și nu doar un drept de proprietate, în virtutea căruia putea pretinde numai obligații supușilor. Domeniul începe să treacă printr-o transformare structurală din ce în ce mai vizibilă. Întemeiat până atunci mai mult pe prestații ale supușilor, trece acum la o fază superioară de organizare în care prioritară devine producția și economia proprie. O economie încă predominant agrară, bazată pe valorificarea extensivă a suprafețelor cultivate (care rămâne încă idealul economic al nobilimii), dar una, însă, mult mai atentă la *profit*.

Sub presiunea nevoilor financiare mereu în creștere, grija stăpânului față de „potențialul comercial” al proprietăților deținute se mărește. Utilitatea unui bun sau a unei activități domeniiale începe să fie raportată, din ce în ce mai mult, la sumele de bani care puteau fi încasate și, din ce în ce mai puțin, la satisfacerea unor nevoi materiale curente. Acțiunile întreprinse se fac cu gândul la bani, iar produsele obținute capătă caracter de marfă. Piața nu mai este neglijată, ba din contră, devine un „instrument de lucru”, un „barometru” de măsurare a eficienței. E drept că, o bună perioadă de timp, acest lucru va fi făcut tot după metode feudale (folosind munca supușilor,arendând drepturi și bunuri, impunând taxe etc.), pentru ca, mai apoi, preocuparea față de randamente și producții, de modalitățile prin care acestea să poată fi mărite să fie din ce în ce mai prezentă. Pus în fața unor situații neverificate în timp, stăpânul caută noi rezolvări, devine mai receptiv la schimbare. Atenția lui se îndreaptă din ce în ce mai vizibil spre modalități de exploatare care fac ca veniturile să crească (inclusiv prin adoptarea de tehnici și mijloace moderne de lucru).

A produce cât mai mult cu costuri cât mai mici o marfă cât mai ușor vandabilă devin reguli care încep să stea la baza oricărui demers economic. Un mod de abordare din ce în ce mai prezent și la nivelul marilor proprietăți din Crișana, sesizabil după măsurile de sporire a activității, de optimizare a costurilor și de mărire a beneficiilor inițiate în cadrul acestora. O stare de fapt întreținută și de receptivitatea manifestată de marii proprietari de pământ din zonă față de măsurile de modernizare economică inițiate în această perioadă de Curtea de la Viena, ca semn de „prețuire” față de „sprijinul” oferit pentru dobândirea unor proprietăți sau funcții de conducere⁴.

Aproape nimic din ceea ce putea aduce foloase stăpânului nu era trecut cu vederea: de la culturi agricole, creșterea animalelor, grădinărit, viticultură până la exploatarea proprii (mine, ateliere, manufacturi etc.), monopoluri (mori, crâșme, vămi, drept de vânatoare, pescuit, etc.) sau metode comerciale ori simple sfaturi pentru creșterea veniturilor.

Cele mai vizibile și rapide schimbări ale economiei domeniiale din Crișana în această perioadă se vor produce în domeniul activităților cu caracter *industrial*. Reducerea cheltuielilor de producție, inclusiv prin crearea unui „corp” propriu de „specialiști”, dar și adaptarea acesteia la rigorile economiei de schimb, pentru a maximaliza profiturile, vor fi preocupări mereu întâlnite în cazul acestor stăpâni de pământ. Paleta de măsuri adoptată, în acest context, putea fi una extrem de diversificată: folosirea de materiale reutilizabile pentru reducerea cheltuielilor de producție (cioburi de sticlă, zgura rămasă în

⁴ Este cazul unor stăpâni de pământ ca Biserica romano-catolică din Oradea, care ajunge să stăpânească în această perioadă aproape jumătate din satele comitatului Bihor (centrul și sudul acestuia), ca ducele de Modena, a cărui întinse domenii acopereau o bună parte din sudul Crișanei, ca familia Csáky, cu proprietăți întinse în jumătatea nordică a acestei provincii sau contele Károlyi Sandor, „omul austrieților” în timpul și după încheierea păcii de la Satu Mare din 1711, care deține mari suprafețe de pământ în comitatul Sătmar, cu domenii sau funcții obținute și cu sprijinul Vienei, fapt pentru care aceștia devin mai obedienți față de Curte și totodată, ca semn de recunoștință, vectori ai răspândirii politicii imperiale în teritoriu. Ioan Goman *Demersuri de eficientizare a activității manufacturiere pe domeniile marilor proprietari de pământ din Crișana în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în Comitatul Bihor în timpul trecut*. *Fragmente din istoria comitatului Bihor*, Debrecen, 2011, p. 144

urma procesului de prelucrare a fierului); retribuirea lucrătorilor în funcție de performanțe pentru sporirea eficienței (raportate la activitatea și produsul realizat); creșterea capacității de lucru; diversificarea producției în funcție de cerințele pieței etc. La manufactura de fier din Vașcău, de pildă, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea se produceau doar 3 sortimente de fier, iar la mijlocul secolului al XIX-lea nu mai puțin de 11⁵. Tot aici, la mijlocul secolului al XVIII-lea, zgura rămasă în urma procesului de producție se folosea în mod frecvent ca materie primă pentru obținerea fierului (în 8 martie 1757, pentru baterea a 130 de centenari de fier subțire rezultat din zgură se plătea 130 de florini renani⁶). La manufactura de sticlă de la Beliu, după ce în secolul al XVIII-lea „ochiurile de sticlă”, întrebuintate la realizarea geamurilor, dețineau o pondere însemnată în cadrul producției, la mijlocul secolului al XIX-lea ajung să nu mai fie produse deloc; în schimb, se va mări producția tablei de sticlă pentru geamuri și a celorlalte produse cu valoare comercială ridicată (din cristal, din sticlă vopsită, din sticlă șlefuită etc.)⁷. Produse pentru realizarea cărora încă din 1745 vor începe să fie folosite cioburile ca materie primă în procesul de producție (în 1745 se cumpărau în acest scop 8 centenari, în 1765 – 45,60 centenari, 1767 – 19,66 de centenari, pentru ca în 1843 să se ajungă a fi folosiți în procesul de producție numai puțin de 20134 de fonți de cioburi, adică 201,34 centenari⁸). Pentru realizarea unor produse competitive încep să fie folosite noi materii prime. În acest scop, pentru obținerea sticlei la aceeași manufactură din Beliu, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se va folosi sarea (în 1767 se cumpărau 6,80 centenari, în 1823 se utilizau 1263 de fonți, în 1828 – 1435 de fonți), pentru ca mai apoi, spre mijlocul secolului al XIX-lea, în locul ei să fie întrebuintată soda (în 1843 se foloseau 1166 de fonți de sodă și nici unul de sare). Pe măsură ce piața devine mai pretențioasă, numărul „constituenților de calitate” folosiți în cadrul procesului de producție se mărește simțitor (în prima jumătate a secolului al XVIII-lea se foloseau 4 produse în acest scop, iar la mijlocul secolului al XIX-lea se va ajunge la 14 produse⁹).

În vederea sporirii producției una dintre grijile permanente ale stăpânilor de pământ în această perioadă va fi cea de modernizare a procesului tehnologic și implicit de creștere a capacității de lucru în vederea sporirii veniturilor (prin folosirea de noi metode de exploatare a resurselor, prin dotarea cu utilaje mai performante, prin înființarea de noi ateliere etc.). Pe domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea, la manufactura de fier din Vașcău, în deceniul patru al secolului al XVIII-lea se trecea la exploatarea de adâncime a minereului, în 1733 se construiau noi cuptoare de uscat și topit minereul, din 1737 începea să fie folosit praful de pușcă pentru dislocarea minereului și să se folosească un sistem special de ridicare a minereului (de tip Hévé), încep să se zidească noi ateliere (inclusiv de turnat fier și făcut matrițe – la mijlocul secolului al XIX-lea) etc. Pentru nevoile

⁵ Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se producea fier sub formă de bare groase, bare subțiri și brăzdare de plug, din 1768 la acestea începe să se adauge și fier „extraordinar” sau prelucrat, pentru ca la mijlocul secolului al XIX-lea, să se obțină nu mai puțin de 11 sortimente (fier brut, bare groase, bare subțiri, brăzdare de plug, fier de cercuri, oțel – produs din 1829, fier prelucrat, fier semiprelucrat, fier turnat de categoria I, fier turnat de categoria II și fier turnat de categoria III). Ana Ilea, Ioan Popovici, *Fierăria de la Vașcău în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, Oradea, 1973 *op. cit.*, p. 208; Ana Ilea, *Fierăria de la Vașcău în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1977, p. 120; Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Bihor, *Fond Episcopia romano-catolică din Oradea, Acte economice* (în continuare AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*), d. 1960, f. 758

⁶ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 638, d. 3740, f. 66

⁷ Varietatea produselor putea fi extrem de diversificată din moment ce, în perioada iulie-august 1843, numai pahare se vindeau aici de 21 de tipuri și dimensiuni diferite. Ioan Goman, *op. cit.*, p. 149

⁸ Veronica Covaci, *Manufactura de sticlă din Beliu în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, III, Oradea, 1973, p. 223; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 605, d. 3632, f. 4; d. 3634, f. 5; rola 614, d. 3676, f. 11-12

⁹ În prima jumătate a secolului al XVIII-lea se folosea arseniu, salpetru, ceriu și mangan, iar la mijlocul secolului al XIX-lea (în 1843) arseniu, braunstein, blaumalt, antimoniu, salpetru, miniu, sare de salpetru, borax, sodă, „schmeltz”, grafit, sticlă de rubin, cupru și zinc. Ioan Goman, *op. cit.*, p. 149

manufacturii de sticlă din Beliu în 1795 se cumpărau 4 cazane din Banat (pentru care se plăteau 523,48 florini), iar în 1824 pentru 2 cazane noi aduse de la Reșița se plăteau 795,57 4/8 florini¹⁰ etc.

Pentru a reduce cheltuielile de producție, stăpânii vor fi din ce în ce mai interesați să aibă meseriașii lor proprii, recrutați dintre iobagi, motiv pentru care atunci când angajau un meșter străin, în "instrucțiunile" date cu acest prilej (o adevărată fișă a postului din zilele noastre), menționau și obligația ca acesta să țină pe lângă el și să *învețe meserie* pe unul sau mai mulți supuși din partea locului¹¹. Preocuparea pentru eficientizarea activității, creșterea producției și pentru sporirea veniturilor fiind din ce în ce mai prezentă în relația stăpânilor de pământ cu slujbași acestora. Nu numai că meșterilor li se cerea competență (puși să dea probă de lucru¹²), să se îngrijească de bunurile stăpânului (de inventarul primit) sau să facă lucrări de calitate și, dacă este posibil, economii (să nu se dea bani pentru lucruri de care stăpânul dispunea), dar li se vor impune termene de execuție și chiar penalități (orice pagubă adusă stăpânului din neglijență era suportată de meșter). Interesul față de economia de schimb este din ce în ce mai prezent. Pentru maximalizarea profiturilor se căuta mereu realizarea de produse cerute pe piață, iar meșterii să fie plătiți, pe cât posibil, în funcție de realizări (pe unitatea de produs). De pildă, pe domeniul familiei Károlyi într-o instrucțiune a provizorului din Ardud, din 1729, se cerea responsabilului de la huta de sticlă din Solduba să supravegheze atent procesul de producție, ca să se facă sticlă mai repede și mai bine vândută, să fie atent „ca ce se poate procura fără bani” să nu se plătească, producția obținută să fie strict luată în evidență (consemnată „într-un registru cu ștampilă”), iar plățile să nu le facă fără a fi emise chitanțe. În 1802, într-o circulară emisă către toate oficiile economice ale domeniului Episcopiei romano-catolice din Oradea se cerea ca, în ceea ce privește huta de sticlă din Beliu, să se producă simultan doar un singur tip de obiecte și numai după ce se termină acesta să se treacă la realizarea altui tip, evidența producției să se facă pe fiecare meșter în parte, iar reparațiile să se facă din timp pentru a nu stagna producția. În timp ce referitor la fierăria din Vașcău, se cerea ca aceasta să fie bine administrată (în depozite să fie tot timpul materiile prime necesare, lucrătorii să aibă instrumentarul necesar, să-și facă bine datoria, iar administratorul să aibă grijă ca aceștia să producă cât mai mult, să se țină evidența strictă a veniturilor și cheltuielilor, a retribuțiilor către personalul angajat, plățile să fie făcute la sfârșitul fiecărei săptămâni în funcție de realizări etc.), iar fierul produs să fie livrat provizorului din Vașcău numai în baza unor acte justificative¹³.

Un mod de gândire și de acțiune întâlnit în această perioadă și la nivelul altor sectoare de activitate ale economiei domeniiale.

În *agricultură*, unde mutații mai semnificative se înregistrează doar odată cu

¹⁰ *Ibidem*, p. 147

¹¹ Într-o „instrucțiune” dată în 1737 de contele Károlyi, cu ocazia instalării unui nou meșter la huta sa de sticlă din Solduba, înșiră mai multe sarcini ale acestuia, printre care și pe aceea de a-i „apropia și învăța pe copiii iobagilor maghiari și români făcutul sticlei”, ca atunci „când vine vremea să-i pună la lucru”, ca în viitor huta să funcționeze cu iobagii proprii. Situație întâlnită și pe domeniul Episcopiei romano-catolice, la manufacturile din Pociovești și Drăgănești, în 1743, cu ocazia reglementării situației meșterului fierar Iacob Kanczler, când prefectul bunurilor îi cerea acestuia, printre altele, să țină lângă el 6 tineri „cu care va munci fără întrerupere”, iar dacă va avea nevoie de mai mulți, manufactura fiind în primii ani de producție, să raporteze ca să primească și alții. Kárfy Ödön, *Stancz Flora instructiója zoldobágyi hutámnak gondviselésére (Instrucțiunile lui Stancz Flora pentru îngrijirea hutei mele din Solduba)*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi szemle*, IX, 1902, Budapesta 1902, p. 279-281; Ioan Popovici, *Manufacturile de fier de la Pociovești și Drăgănești din comitatul Bihor (1738-1753)*, în *Biharea*, IV, 1976, Oradea, 1977, p. 98

¹² Cu prilejul angajării maistrului fierar Hatptinger Antoniu la fierăria din Vașcău, în 1731, pe lângă faptul că i se aducea la cunoștință îndatoririle și „drepturile” avute (să se comporte cuviincios cu oficialii fierăriei, formele sub care trebuia bătut fierul și prețul primit pentru fiecare sortiment etc.), i se stabilea și o perioadă de probă „pentru a se vedea ce meserie cunoaște”. Ana Ilea, Ioan Popovici, *op. cit.*, p. 211-212

¹³ Ioan Goman, *op. cit.*, p. 148; Kárfy Ödön, *Adatok a Száldobágyi üveghuta történetéhez (Date despre istoricul hutei de sticlă din Solduba)*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, IX, 1902, Budapesta 1902, p. 277; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 715, d. 4002, f. 155-165

răspândirea ideilor de natură fiziocrată (când inclusiv proprietarii cu suprafețe restrânse încep să-și reconsidere poziția față de potențialul terenurilor deținute), printre cele mai vizibile transformări va fi aceea a restructurării proprietății feudale. Într-o primă fază se va trece la individualizarea pământurilor alodiale, intercalate deseori printre sesiile iobăgești, ca apoi, pe măsura creșterii nevoilor financiare, acestea să fie mărite treptat, inclusiv prin punerea în cultură a altor terenuri (deșteleniri¹⁴, defrișări¹⁵, desecări¹⁶, cultivarea pustelor etc.) și încadrate în cadrul propriilor gospodării alodiale folosind munca supușilor datorată în cadrul robotei. Activități executate uneori și prin acordarea anumitor înlesniri supușilor (cum face Episcopia romano-catolică din Oradea în 1836 când condiționează darea în folosință a peste 107 iugăre de teren arabil locuitorilor din lanoșda, pentru semănături de primăvară, cu obligația de a deșteleni alte 11 iugăre de pământ), iar altele vor fi aduși lucrători din alte zone ale domeniului pentru a pune în cultură asemenea terenuri (situația mai multor țărani din Petrileni, în 1826, care sunt aduși cu animale și unelte cu tot în lanoșda pentru a face "tot ce este necesar ca pământul să fie cât mai roditor", urmând a fi scutiți pentru aceasta de obligațiile către episcopie pe timp de 4 ani)¹⁷.

Inițiative în urma cărora numărul alodiilor va crește în mod semnificativ, constituirea lor fiind făcută uneori chiar și pe domeniile cu terenuri mai puțin fertile. De pildă, Episcopia romano-catolică avea în 1810 în provizoratul Beliu - 3 alodii¹⁸ (două în predii), în 1823, în provizoratul Vașcău - 3 alodii¹⁹, iar în zona de câmpie, cu pământ fertil, avea asemenea terenuri, în 1806, aproape în fiecare oficiu economic mai important (Episcopia, Biharea, Keresztes, Pocei, Buduslău, Tinca²⁰) din provizoratul Oradea. Pe domeniul Capitlului, în 1812, terenuri alodiale erau constituite în nu mai puțin de 10 localități aflate în mai toate provizoratele domeniului (Oradea, Sălacea, Uileacul de Munte, Gurbediu, Szent-Péterszeg și Cheșa²¹). Așa se face că în comitatul Bihor, până la mijlocul secolului al XIX-lea, va ajunge în proprietatea alodială mai mult de 83% (2.230.744 stânjeni) din întreaga suprafață cultivată (2.666.600 stânjeni), în timp ce pământul urbanial împreună cu cel de alte destinații rămânea de doar 435856 stânjeni²².

Măsurile de mărire a veniturilor agricole avute în vedere de stăpâni în această perioadă nu vor avea numai un caracter extensiv, ci din ce în ce mai vizibil și unul intensiv. În primul rând se acordă o atenție sporită sistemului de cultură, unde prin introducerea

¹⁴ În 1795 în șpanatul Ucuriș din domeniul Beliu 5 sate prestau pentru deșteleniri 110 zile și jumătate de robotă, iar în șpanatul Hășmaș 13 sate făceau 393 de zile și jumătate de robotă, în 1829 în șpanatul Lăzăreni locuitorii din Incești prestau 96 4/8 zile de robotă, din Calea Mare 75 de zile, Gruilung 39 6/8 zile, iar cei din Gepiș 38 4/8 de zile de robotă. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1659, f. 126-127; d. 1262, f. 6-9

¹⁵ De pildă, pe domeniul familiei Csáky din Bihor, din 1759, de când urbanul comitatului va da posibilitatea sporirii obligațiilor în muncă, majoritatea zilelor de robotă vor fi folosite aici pentru lucrări de defrișări (cifra acestora ajungând în 1784 la nu mai puțin de 5500 de florini renani). La început suprafețele nou dobândite vor fi plantate cu viță-de-vie (în zona Marghita), ca apoi din ce în ce mai mult să fie folosite ca teren arabil (Cheresig, Berekböszörmeny, Șiștirea) sau fânață (Marghita). Papp Klára, *A Bihari Csáky birtokok gazdálkodása a XVIII. Században*, în *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyv*, XXIX, Debrecen, 2002-2003 (în continuare Papp Klára, *A Bihari Csáky...*), p. 55

¹⁶ În 1846, pe domeniul Episcopiei romano-catolice, se pune în discuție săparea unui canal lung de 8000 de stânjeni în prediul Kis Rabe, deoarece canalul făcut în 1821 era colmatat și Barcăul ajunsese să curgă liber în această zonă. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 587, d. 3590, f. 36-38

¹⁷ Petru Bona, *Situația economică a țărănilor români pe domeniul episcopiei romano-catolice de Oradea (1800-1848)*, Editura Imprimeriei de Vest, Oradea, 1997, p. 96

¹⁸ Este vorba despre Telmegey, Megyesi și Comănești – primele două în predii. AN-DJBh, *Episcopia romano-catolică...*, d. 1668, f. 377-379

¹⁹ Cazul celor din „Cziganyaska”, Petrileni și Livada Vașcău – în ultimul cultivând și cartofi. *Ibidem*, d.1928, f. 6v

²⁰ *Ibidem*, d. 2045, f. 154

²¹ Idem, *Fond Capitlul Episcopiei romano-catolice din Oradea* (în continuare AN-DJBh, *Fond Capitlul...*), *Actele ședințelor economice*, rola 267, fascicolul III, nr. 708, f. 2-8

²² Veronica Covaci, *Relațiile agrare din Bihor în deceniile premergătoare revoluției de la 1848*, în *Aleșd 1904-1979*, Oradea, 1979, p. 150

asolamentului trienal (cu trei câmpuri) suprafața cultivată și implicit productivitatea se vor mări simțitor. Deoarece punerea în aplicare a acestui tip de asolament impunea existența unor suprafețe agricole întinse, adoptarea lui se va face mai întâi la nivelul domeniilor mari (pe cele bisericesti, cu proprietăți compacte și cu stăpâni mai receptivi la nou, se vor impune mai de timpuriu decât pe domeniile nobiliare cu terenuri fragmentate și stăpâni mai reticenți la schimbare). Așa se face că în perioada conscrierii urbariale asolamentul trienal era în uz pe 68% din terenul alodial al episcopiei²³ și numai pe 25 % din cel al domeniilor particulare²⁴. Suprafețele cultivate în acest mod puteau ajunge deseori la întinderi apreciabile (Episcopia romano-catolică avea în 1778 la Biharea un teren alodial de 600 de metrete de Bratislava, iar la Ianoșda, în 1840, unul de 300 de iugăre²⁵). E drept că sunt și locuri unde trecerea la un asemenea sistem de cultură se va face mai târziu. Pe domeniul episcopiei din Tinca, în 1840, se punea problema renunțării la practicarea agriculturii în două asolamente și trecerea la practicarea ei în trei asolamente. În acest sens fânațul domenal, considerat nerentabil, trebuia transformat în ogor și însămânțat cu porumb, pentru a se realiza al treilea asolament²⁶.

Varietatea cerealelor cultivate era destul de ridicată. Pe măsură ce interesul stăpânului față de economia de piață crește, apar modificări semnificative și în ceea ce privește ponderea cerealelor cultivate. Dacă în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea se cultiva cu precădere grâu amestecat, ovăz, orz, porumb, mei și chiar speltă, pe măsură ce ne apropiem de mijlocul secolului al XIX-lea ponderea cerealelor cu valoare comercială va crește (a grâului curat de toamnă și a celui de primăvară), iar a altora scade (grâu amestecat) sau aproape că dispare (spelta, meiul)²⁷. Odată cu răspândirea asolamentului cu trei câmpuri, cresc și suprafețele însămânțate cu culturi de primăvară. Pe lângă porumb și grâu de primăvară, a căror culturi sunt acum mult impulsionate (din cele patru alodii în care domeniul episcopal avea însămânțate culturi în 1806, în trei era prezent și grâul de primăvară)²⁸, încep să apară suprafețe însămânțate cu cartofi (în 1832 pe alodiul episcopal din Tinca se obțineau 176 măsuri de cartofi²⁹, iar pe cel al Capitlului din Bogomér în 1842 se obțineau 79 câble și 111 iuste de cartofi³⁰), varză (1788 din grădina familiei Csáky din Berekböszörmény se trimiteau la Oradea 1260 de căpățâni de varză³¹, pe domeniul Capitlului din producția proprie din Tépe în 1810 se vindeau 850 de căpățâni³², în 1842 producția alodială ajungea la 36195 de căpățâni³³) și chiar cu plante furajere (în 1832, în șpanatul Livada Mică al episcopiei se obțineau printre altele și 89 metrete de Bratislava de

²³ Ileana Șuta, *Producția pe domeniile de Oradea și Beiuș în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Lucrări științifice*, seria B, istorie, Oradea 1978-1979 (în continuare Ileana Șuta, *Producția pe domeniile...*), p. 173

²⁴ Între 1769-1771 majoritatea satelor foloseau încă asolamentul bienal (56%) și o bună parte chiar pe cel anual (17%). Papp Klára, *Dreptul de folosință a pământului de către iobagii de pe domeniile nobiliare laice din Bihor în secolul al XVIII-lea*, în *Crisia*, XXIII, Oradea, 1993, p. 139

²⁵ Terenul alodial din Biharea avea în acest an o calcatură de 200 de metrete cultivată cu grâu curat, o alta de 200 de metrete cu ovăz, în timp ce una era lăsată în pârlăoagă de ogor, iar cel din Ianoșda, 100 de iugăre erau însămânțate cu grâu curat, 100 de iugăre cu porumb și ovăz, 100 de iugăre lăsate de ogor. Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, p. 217; Petru Bona, *op. cit.*, p. 117

²⁶ Petru Bona, *op. cit.*, p. 117

²⁷ În 1806 Episcopia romano-catolică avea „granarii” în Episcopia Bihor (cu grâu amestecat, grâu de primăvară, orz, spelta, mei, ovăz, hrișcă, mazăre, linte, fasole și cânepă), în Biharea (hrișcă), Sântimreu (grâu amestecat, ovăz și hrișcă), Nojorid (hrișcă), Giriș (hrișcă), Jánosda (hrișcă), Tinca (hrișcă), Barand (grâu amestecat, grâu de primăvară, orz, ovăz), Keresztes (grâu de primăvară, ovăz, hrișcă, linte), Pocei (grâu amestecat, grâu de primăvară, orz, ovăz, hrișcă, linte), Buduslău (grâu amestecat, „siligineus”, ovăz, hrișcă, cânepă). AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 2040, f. 96

²⁸ Grâul de primăvară era cultivat pe alodiile din Biharea (150 de cruci și 4 snopi), Keresztes (305 cruci), Pocei (220 de cruci), nu se cultiva în cel din Buduslău. *Ibidem*, d. 2045, f. 154

²⁹ *Ibidem*, d. 518, f. 3-4

³⁰ Idem, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 372, fascicolul VI, nr. 1035, f. 2

³¹ Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 64

³² AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 61

³³ *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 370, fascicolul I, nr. 117, f. 14-17

măzărice - *Vicia sativa*, din care 78 de măsuri și 46 de metrete se vor însămânța pentru anul următor³⁴, iar în prediul Régény, din provizoratul Oradea, în 1837 se însămânțau 12 iugăre de rapiță – *rapistrum*, din care se obțineau 119 metrete de boabe; cultură prezentă la mijlocul secolului al XIX-lea și la Sântion, pe ogoarele grofului Frimont Béla³⁵). Pentru a face față necesităților, în cadrul alodiilor încep să fie asimilate (mai ales în timpul războaielor napoleoniene, când posibilitățile de import vor fi limitate) noi culturi folosite pentru condimente (cazul șofranului - *Crocus sativus* – din care în 1810, pe domeniul Capitlului, în măieriştea din Tépe se obțineau 37¼ livre³⁶) sau chiar a macului (din care în 1843 se obțineau tot pe acest domeniu, din alodii, 176 de iuste de semințe³⁷).

O importanță aparte li se acordă și altor culturi cu potențial comercial ridicat (viță-de-vie, pomi fructiferi, tutun etc.). Numai Episcopia romano-catolică, mult mai receptivă la noile modalități de valorificare a potențialului existent, planta pe domeniile sale între 1750 și 1775 peste un milion de butuci de *viță-de-vie* (1.075.925) pe o suprafață de 214.020 stânjeni în mai multe locații (Oradea, Episcopia Bihor, Săldăbagiu de Munte, Sântimreu, Cetariu, Beliu, Holod etc.), la care spre sfârșitul secolului se adaugă și alte plantații din Oradea-Olosig (via „Czifra” și „Csylag”)³⁸. Interesul stăpânilor pentru constituirea unor *livezi de pomi fructiferi* se mărește (în 30 martie 1837 pentru plantarea a 490 de puiți în livada din Comănești de pe domeniul episcopal din Beliu 16 persoane din Agrișul Mic erau plătite cu 12 florini și 15 creițari³⁹), dar nu lipsesc nici măsurile de creștere a productivității livezilor existente (în prediul Livada din provizoratul Tinca, unde printre cele 6 iugăre de pruni se cultivau cartofi, în 1840 se cerea ca locul cartofilor să fie luat de fânaș, iar pe lângă pruni să se sape anual și să se pună gunoi pentru a se mări producția⁴⁰). *Cultura tutunului*, o plantă cu mare potențial comercial, începe și ea să fie cultivată de stăpâni pe terenurile domeniiale, fără însă a se înregistra producții însemnate⁴¹. În acest context poate fi amintită și punerea în valoare a altor resurse domeniiale, cazul gogoșelor de ristic - *gallorum* - (folosite la prelucrarea pieilor datorită bogăției de tanin), din care se colectau numai în 1806 pe domeniul episcopal 454 de metrete la Buduslău⁴², iar pe domeniul capitular, în 1810, la Gurbediu 306 câble și 204¼ vici, iar la Chișirid 104 câble și 12 vici⁴³). Ca mai târziu, în 1836, din vânzarea a 67 20/100 centenari de gogoșe din provizoratul Beliu, Episcopia romano-catolică să încaseze suma de 688 de florini și 48 de creițari⁴⁴ O altă

³⁴ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1284, f. 3-4

³⁵ *Ibidem*, rola 220, d. 2909, f. 229; Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*, vol. IV, Pesta, 1851, p. 100-103

³⁶ AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d., 155, f. 62

³⁷ *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 370, fascicolul I, nr. 117, f. 14

³⁸ Principalele locuri de plantație au fost pe domeniul Oradea, făcute pe dealurile din zonă, la Oradea și Episcopia Bihor 14.245 de stânjeni (71.225 butuci), în două etape, prima în 1750, a doua în 1761, la Săldăbagiu de Munte pe 33.702 stânjeni (168.510 butuci), în 1761, la Sântimreu pe 33.702 stânjeni și Cetariu pe 13.188 stânjeni, în 1763. Pe domeniul Beliu se va planta în 1769 o suprafață de 14.750 stânjeni (75.750 butuci) în localitatea Comănești, iar mai târziu, în 1771 și 1775, în apropierea târgului Beliu se va planta o suprafață de 32.220 stânjeni. Pe domeniul Beiușului în 1771 și 1775 se fac plantații în localitatea Holod pe o suprafață de 89.112 stânjeni. Ileana Șuta, *Preocupări privind cultura viței de vie în Bihor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Lucrări științifice*, pe anii 1975-1976, seria B, Istorie, Oradea, 1976, p. 30-32; Idem, *Producția pe domeniile...*, p. 176

³⁹ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1686, f. 368

⁴⁰ Petru Bona, *op. cit.*, p. 118

⁴¹ Pe domeniul Capitlului, la Tépe, în 1810, în măieriştea stăpînului se produc 11 legături de tutun, la Sălăcea, în 1811 se produc 280½ legături de tutun, pe domeniul Capitlului, la Tépe, în 1810, în măieriştea stăpînului se produc 11 legături de tutun, la Sălăcea, în 1811 se produc 280½ legături de tutun, la Tarcea în 1823 existau două grădini curiale cultivate cu tutun - una a Capitlului și una a contelui Haller. AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 63; *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 266, fascicolul I, nr. 266, f. 4v; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 2045, f. 97-99; Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, p. 243

⁴² AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 2040, f. 96

⁴³ Idem, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 15-18

⁴⁴ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1686, f. 3

modalitate folosită în această perioadă de stăpânii feudali pentru sporirea veniturilor va fi și creșterea animalelor, activitate care în multe locuri începe să se facă, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea, într-un mod intens (în efective de ordinul miilor) și specializat (pe categorii și rase). Efective mai importante de *bovine* se vor crește în această perioadă pe domeniul Episcopiei romano-catolice, în provizoratul Beliu (unde în 1810 erau 125 de capete repartizate la 9 îngrijitori), pe domeniul Capitlului, în raționatul Szent-Péterszeg (unde în 1843 se creșteau 465 de capete)⁴⁵, pe domeniul familiei Csáky, la Marghita și Berekböszörmény, unde se creșteau și „vacii elvețieni” pentru îngrijirea cărora era adus un îngrijitor din Elveția⁴⁶. O amploare deosebită va lua în această perioadă și creșterea *oilor* a căror efective ajung, în anumite locuri, la cifre de-a dreptul impresionante. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice creșterea acestora va fi concentrată în șpanatul Giriș (unde în 1828 erau 1829 de „oi ungurești”), dar mai ales în șpanatul Livada Mică, unde, în 1832, se creșteau nu mai puțin de 8899 de capete din care 5865 erau „oi spaniole” și 3034 „oi ungurești”⁴⁷, iar pe domeniul Capitlului, în Prepozitura Mare, în localitatea Tépe (unde în 1811 erau 843 de capete) și Szent-Péterszeg (unde în 1843 erau 5319 de capete)⁴⁸. Din punct de vedere numeric importante vor fi și efectivele de *porci* crescute în această perioadă. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice cel mai important centru de creștere a acestora va fi în provizoratul Beliu (unde în 1823 se aflau 2057 de porci autohtoni și 72 de porci mangalița, pentru ca în 1837 numărul porcilor crescuți aici să ajungă la cifra de 2970 de bucăți⁴⁹), în provizoratul Tinca (unde în 1827 erau 2414 porci roșii și 3191 de porci dintr-o „rasă nouă”, mangalița, „adusă din Turcia și Serbia”), precum și la Bicaciu (unde funcționa în această perioadă o crescătorie de 365 de porci, a căror număr în cea mai mare parte era comercializat⁵⁰). Pe domeniul Capitlului, centrul cel mai important de creștere a porcilor va fi la Gurbediu, în Prepozitura Mare, unde în 1810 se creșteau 1778 de capete, din care 854 erau porci roșii și 924 mangalița (118 de prăsilă, 380 de grășuni și 426 de purcei⁵¹). Pe domeniul familiei Csáky cele mai mari efective de porci se creșteau la Berekböszörmény, de unde, în 1792, se vindeau 140 de capete, din care 100 erau cumpărați de negustori din Debretin⁵².

Numeroase vor fi și efectivele de animale crescute pe domeniile particulare din sudul Crișanei. Mulți dintre stăpânii acestora fiind obișnuiți cu rigorile pieței (unii au fost la origini chiar comercianți), trecerea la adoptarea unor rase de animale mai productive se va face destul de timpuriu. În 1786 pe domeniul familiei Kászonyi se creșteau 200 de oi merinos, pe cel al familiei Atzél sunt aduși „porci cu urechi atârnațoare” și crescuți special pentru îngrășare, iar pe domeniul arhiducelui Iosif de Habsburg de la Chișineu Criș va funcționa cea mai mare crescătorie de vite din comitatul Arad de dinainte de 1848. În prima jumătate a secolului al XIX-lea pe acest domeniu stăpânul avea o crescătorie

⁴⁵ Printre acestea erau 40 de tauri, 300 de vaci și 125 de boi. *Ibidem*, d. 1668, f. 475; *Idem*, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 372, fascicolul V, nr. 905, f. 9

⁴⁶ La începutul secolului al XIX-lea turmele de vite ale familiei Csáky din Marghita erau așa de frumoase încât erau laudate și de străinii care treceau prin zonă. Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 65-66

⁴⁷ O bună parte dintre acestea erau crescute pe pășunile din Mezőkeresztes, Barmod, Livada Mică și din prediul Altsi unde și mor în acest an 624 de capete. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1204, f. 2-3; d. 1284 f. 1-2, 28

⁴⁸ Pășunate în acest an în mai multe locuri: la Szent-Péterszeg și Cökmö (993 de bucăți), în prediul Begéts (872 bucăți), în prediul Iklod (1069 de bucăți) în prediul Kupocz (1074 de bucăți) etc. *Idem*, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 21; *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 575, registrul 44, f. 436; rola 372, fascicolul V, f. 9

⁴⁹ *Idem*, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1670, f. 8, d. 1686, f. 10

⁵⁰ Toate acestea după ce în 1817 stăpânul dădea instrucțiuni precise (ce cuprindeau nu mai puțin de 16 pagini), în care se referea cu lux de amănunte la modul cum trebuia făcută selecția, „creșterea și îngrășarea diferitelor rase de porci” pe domeniu. Petru Bona, *op. cit.*, p. 118

⁵¹ Asta după ce în anul precedent numai din porcii crescuți pe lângă oloinița din Gurbediu erau nou înregistrați 266 de purcei roșii și 305 purcei mangalița. AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 21, d. 154, f. 492

⁵² Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 65

modernă de oi, creștea vite din rasa Siementhal și porci mangalița. Pe domeniul de la Bogsig, în 1829, erau crescute 750 de vite, 4429 de porci și 60 de roiuri de albine⁵³.

O dovadă a faptului că animalele erau crescute pentru a fi vândute la piață va fi și modul în care stăpânul înțelege să le hrănească, din moment ce pe lângă cereale și nutrețuri obișnuite caută să întrebuințeze și unele cu valoare nutritivă ridicată (lucernă, măzăriche, linte⁵⁴, bostan⁵⁵ etc.), să le îngrijească (în 1793, pe domeniul familiei Csáky, cu ocazia unei epidemii, porcii domeniali, a căror creștere va fi concentrată mai ales în provizoratul Berekböszörmeny, vor fi tratați cu medicamente⁵⁶) sau să le crească (în 1840, pe domeniul Episcopiei romano-catolice, se propunea ca pe lângă pălincăria domeniială din șpanatul Săldăbagiu Mic să se construiască un grajd de animale, în care să fie crescuți boi sau porci hrăniți cu cantitățile mari de borhot de aici⁵⁷).

Pe măsură ce rolul banului în economie crește, se schimbă și atitudinea stăpânului față de piață. Grija pentru calitatea și valoarea comercială a produsului obținut devine o componentă esențială a activității întreprinse. În 1756 de pildă, pe domeniul din Marghita al familiei Csáky se pune problema construirii unui loc special pentru depozitarea grâului (a unei „case”), pentru că acesta, fiind ținut în locuri neprielnice, „nu se putea vinde” la piață „că era duhos”⁵⁸. Pe lângă că încearcă să valorifice cât mai judicios suprafețele de teren avute la dispoziție (terenuri arabile, pajiști, fânațe), dar o face din ce în ce mai eficient (terenurile alodiale vor fi constituite mai ales în zonele cu pământ fertil), se orientează din ce în ce mai mult spre culturile cu valoare comercială ridicată (grâul curat și nu cel mixt sau amestecat), vânzările de cereale se înmulțesc, prin participări frecvente la târgurile⁵⁹ din zonă, iar valoarea sumelor încasate devine apreciabilă chiar și în zonele cu potențial agricol redus (în provizoratul Vașcău al Episcopiei romano-catolice, în 1801, din vânzarea de cereale și legume se încasau 3102 florini renani și peste 31 de creițari, iar în provizoratul Beliu, în 1837, din vânzări de cereale se încasau nu mai puțin de 10504 florini și 23 de creițari⁶⁰). Nu numai cereale se comercializau, ci și alte tipuri de produse: varză (pe domeniul Capitlului în 1842 se vindeau 13187 căpățâni dintr-o producție alodială de 36195 de căpățâni⁶¹), cartofi (pe domeniul episcopal din Tinca în 1832 se vindeau 94 de metrete de Bratislava de cartofi pentru 87 de forinți și 40 de creițari⁶²), cânepă (în provizoratul Beliu, în 1810, din vânzarea a 2400 „capita” de cânepă se obțineau 400 de florini renani⁶³) etc.

Importante vor fi și efectivele de animale vândute la piață. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice din provizoratul Oradea în anul 1800 se vindeau 866 de porci, în special

⁵³ Marki Sándor, *Aradmegye és Arad Szabad királyi város története*, vol. II-2, Arad, 1895, p. 835-838; Géza Kovách, *Stăpânirea habsburgică și destrămarea feudalismului*, în *Aradul – permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978 (în continuare Géza Kovách, *Stăpânirea habsburgică...*), p. 176-177; Idem, *Situația țărănimii din comitatul Arad și lupta ei împotriva exploatării din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studii și articole de istorie*, XVI, București, 1970 (în continuare Géza Kovách, *Situația țărănimii...*), p. 50-51

⁵⁴ De pildă, pentru oile domeniiale (ungurești și spaniole) din șpanatul Livada Mică al Episcopiei romano-catolice în 1832 se dădeau 203 metrete și 3 2/8 vici de ovăz, 325 de stânjeni de fân, 2 stânjeni de fân de linte, 6/8 stânjeni de lucernă, 30 4/8 stânjeni de măzăriche, 39 2/8 stânjeni paie de primăvară, 12 6/8 stânjeni paie de ovăz, 2418 livre de sare și 670 de foi de tutun (folosit probabil pentru tratarea unor boli, lucru ce se întâmplă și în zilele noastre în lumea satului). AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1284, f. 3-4

⁵⁵ În 1843 pentru creșterea porcilor domeniali din raționastatul Cheșa al Capitlului se foloseau nu mai puțin de 1035 de bucăți de bostan. Idem, *Fond Capitlul..., Actele ședințelor economice*, rola 370, fasciculul I, nr. 117, f. 17

⁵⁶ Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 53-66

⁵⁷ Petru Bona, *op. cit.*, p. 118

⁵⁸ Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 53-66

⁵⁹ Din provizoratul Sălcea, pe domeniul Capitlului, în 1834, se vindeau în piața din Oradea 50 de câble de cereale, în târgul din Marghita 20 de câble, iar în târgul din Carei 53 de câble. AN-DJBh, *Fond Capitlul..., Actele ședințelor economice*, rola 564, registrul 35, f. 181

⁶⁰ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1916, f. 1; d. 1686, f. 1

⁶¹ Idem, *Fond Capitlul..., Actele ședințelor economice*, rola 370, fasciculul I, nr. 117, f. 14-17

⁶² Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 518, f. 17-18

⁶³ *Ibidem*, d. 1668, f. 1

la târgul din Debrețin⁶⁴, în provizoratul Beliu în 1837 din vânzarea a 372 de porci se obțineau 4575 de florini renani⁶⁵, iar pe domeniul Capitlului, în 1810, din Prepozitura Mare se vindeau la târgurile din Oradea și Debrețin 623 de capete, din care 344 erau porci roșii (2 de prăsilă, 157 sterpi, 185 grășuni) și 279 porci mangalița (toți grășuni)⁶⁶. Preocuparea stăpânilor pentru economia de schimb poate fi evidențiată nu numai prin creșterea unor rase de animale cu valoare comercială ridicată (în ianuarie 1810, perechea de grășuni roșii se vindea cu 70 de florini renani, iar cea de mangalița cu 82 de florini renani) și vinderea celor gata crescute (grășuni) și nu a celor cu potențial de creștere (purci), ci și prin selecționarea animalelor de prăsilă sau de lucru (în 1770 în provizoratul Beiușului din vânzarea a 36 de oi și 68 de berbeci se încasau 176 de florini și 48 de creițari; în 1810 din Prepozitura Mare se vindeau 9 boi cu 1260 de florini – perechea cu 280 de florini și se cumpărau alți 10 cu 2155 de florini, dându-se pe pereche între 420 și 440 de florini)⁶⁷.

Pentru a-și spori veniturile, stăpânii de pământ nu vor scăpa din vedere nici celelalte posibilități avute la îndemână, *oferite de dreptul feudal* sau de resursele naturale ale proprietăților deținute, pe care încep să le adapteze cerințelor impuse de economia de piață pentru a le transforma în cât mai multe lichidități. În privința taxelor percepute pentru activitățile productive desfășurate de supuși în cadrul domeniului, nu numai că va mări treptat cuantumul acestora (în provizoratul Vașcău pentru o moară de apă în 1775 se percepeau 2 florini și 33 de creițari, în 1823 - 5 florini, iar în 1836 - 6 florini), dar va și lărgi considerabil natura activităților impuse (de pildă, pe domeniul Episcopiei romano-catolice morile și cazanele de țuică erau taxate încă de la începutul secolului al XVIII-lea, pivele vor intra în atenția stăpânului doar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, teascurile de ulei la sfârșitul acestui secol, iar atelierele de fierărie, atelierele de olărie și bocșele de cărbuni doar de la începutul secolului al XIX-lea). Încep să fie percepute taxe pentru aproape orice sursă de venit a supușilor, de la meșteșuguri mai rar întâlnite (lădărit - pentru care locuitorii din Budureasa plăteau în 1849 o taxă de 41 de forinți și 10 creițari, cioplitul pietrelor de moară - pentru care Fet Nas din Tărcăița plătea în 1849 o taxă de 8 forinți⁶⁸), până la pomii fructiferi⁶⁹, vii din intravilan⁷⁰, grădini⁷¹, prăvălii proprii⁷² etc.

Stăpânul de pământ percepea taxe nu numai pentru deținerea unui anumit bun pe care în virtutea dreptului feudal doar el putea să-l aibă, ci și pentru desfășurarea unor activități

⁶⁴ Ileana Șuta, *Producția pe domeniile...*, p. 177

⁶⁵ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1670, f. 1 v; d. 1686, f. 3

⁶⁶ Din cei 259 de porci vânduți în târgurile din Oradea 108 erau porci roșii și 151 porci mangalița, iar în târgurile din Debrețin, din cei 364 de porci, 236 erau roșii și 128 mangalița. Idem, *Fond Capitlul..., Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f.21

⁶⁷ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1599, f. 349; Idem, *Fond Capitlul..., Acta miscellanea*, rola 230, d. 155, f. 95, 282

⁶⁸ Idem, *Fond Episcopia greco-catolică din Oradea* (în continuare AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*), d. 485, f. 2-5

⁶⁹ Din taxa prunilor și a pomilor fructiferi Episcopia romano-catolică încasa în 1775 din 29 de localități din provizoratul Vașcău 43 de florini și 52½ creițari (din 16 localități cel mult 1 florin), din provizoratul Oradea în 1795, din 11 localități, 15 florini și 14 2/8 creițari (din 5 localități sub 1 florin), iar Episcopia greco-catolică pe domeniul său din Beiuș încasa în 1831 o taxă (ca *censum prunetorum*) de 23 florini și 33 6/8 creițari. Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1898, f. 73-76; d. 52, f. 5; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 112

⁷⁰ În prima jumătate a secolului al XIX-lea în provizoratul Oradea o asemenea taxă plăteau doar 2 localități (Sântimreu – 40 de florini și 30 de creițari în 1810, 16 forinți și 12 creițari în 1844, iar Sânnicolau de Munte 15 florini în 1810 și 6 forinți în 1844). Pe domeniul Capitlului o taxă de acest fel plăteau, în 1843, comunitățile din Cökmö și Lupoia. Idem, *Episcopia romano-catolică...*, d. 71, f. 8; d. 133, f. 326; Idem, *Fond Capitlul...Actele ședințelor economice*, rola 372, fasciculul VI, nr. 1134, f. 2-4

⁷¹ În 1830 pentru grădini (*censu hortorum*) în Episcopia Bihor se percepea o taxă de 106 florini renani. Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 2050, f. 399

⁷² În 1795 Lazarus Antal plătea pentru prăvălia proprie o taxă de 13 florini, Georgius Papp din Biharea în 1822 plătea o taxă de 12 florini renani, iar Francisc Mezey din Sântimreu, în 1844, plătea una de 10 forinți ungurești. *Ibidem*, d. 1659, f. 225; d. 73, f. 11-12; d.133, f. 326; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 127

considerate a fi monopoluri feudale (în general taxe pentru dreptul de vânzare sau de folosire a unor privilegii feudale). Pe lângă cele deja bine cunoscute (taxa crâșmăritului⁷³, a măcelăritului⁷⁴, a târgurilor⁷⁵, a vămilor⁷⁶) acum vor apare și alte taxe noi. De pildă, dreptul de a vinde sare⁷⁷ cu amănuntul⁷⁸, dreptul de vânzare a legumelor⁷⁹, de negoț (*mercatura*)⁸⁰ etc.

Tot în categoria taxelor intrau și banii ceruți de stăpân pentru folosirea de supuși a unor resurse naturale ale acestuia: ghindă, lemn (pentru diverse utilități)⁸¹, nuiiele de răchită⁸², piatră⁸³ etc. Din dorința de a obține sume mai mari de bani, multe din aceste resurse vor fi vândute uneori la licitație (33 de persoane, printre care un dogar din Oradea și morarii din Tinca și Ginta, vor cumpăra în acest mod, în 1832, 46 de arbori mari și 63 mai mici din pădurile din Tinca, Ginta și Râpa pentru care plătesc Episcopiei suma de 480 florini și 2 creițari; în 1843, pe domeniul capitlului tot așa cumpărau iarbă 81 de persoane din Vășad și Sălacea, 79 de persoane din Toboliu, 34 de persoane din Bogamer etc.⁸⁴). La fel cum, în cazul unor taxe cu un cuantum variabil, domnul își va arenda dreptul de percepere al acestora unor persoane sau comunități, transformându-le în sume fixe,

⁷³ În 1758 din taxa crâșmăritului (*educillorum*) Episcopia romano-catolică încasa din localitățile provizoratului Oradea suma de 2301 florini, iar în 1774 din cele ale provizoratului Beliu 1223 florini și 30 de creițari. Pe domeniul Beiuș al Episcopiei greco-catolice din Oradea numai pentru dreptul de vânzare a țuicii se încasau în 1832 – 2300 de florini renani, iar în 1843 – 1243 de forinți. Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 27, f. 75-76; d. 1654, f. 12; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 119, 135

⁷⁴ În provizoratul Oradea de pe domeniul Episcopiei romano-catolice în 1822 plăteau taxă de măcelărit 29 de localități (cele mai multe între 1-2 florini) dintr-un total de 41 menționate, iar în 1844, în 31 de localități dintr-un total de 45 menționate (mai puțin în posesiunile în care domeniul avea măcelării domeniiale). Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 73, f. 1-16; d. 133, f. 319-327

⁷⁵ În provizoratul Beliu din taxa târgurilor se încasau în 1758 - 25 de florini și 20½ creițari, în 1774 – 68 florini și 9 creițari, iar în 1833 – 508 florini și 3 creițari. În provizoratul Vașcău din această taxă se încasau 1823 - 137 de florini și 30 de creițari. *Ibidem*, d. 16638, f. 63; d. 1654, f. 10 v; rola 382 d. 3581, f. 169; d. 1928, f. 55 v,

⁷⁶ În 1744 satele din provizoratul Vașcău își răscumpărau dreptul de trecere a vămii Holod cu 15 florini renani, iar în 1775 o aveau inclusă în cadrul obligațiilor urbariale (cu sume ce nu depășeau 1 florin), a cărui valoare se ridica în acest an pentru întreg provizoratul la suma de 24 de florini. *Ibidem*, d. 1867, f. 83; d. 1898, f. 73-75

⁷⁷ O taxă ce apare consemnată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în mai multe localități de pe domeniul Episcopiei romano-catolice (Băița, Belfir, Beliu, Biharea, Cociuba, Dicănești, Fonău, Giriș, Husasău de Tinca, Ianoșda, Lăzăreni, Râpa, Rieni, Săldăbagiu Mic, Vașcău, Tulca), iar pe domeniul Capitlului la Forosig, Hodoș, Lupoia, Petid, Suplacu de Tinca. *Ibidem*, d. 73, f. 11-12; d. 103, f. 12-17; d. 1944, f. 60; d. 2050, f. 381-414; rola 352, d. 3291, f. 2-107; Idem, *Fond Capitlul...*, *Acta fiscalia*, rola 1023, d. 80, *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 372, fascicolul VI, nr. 1134, f. 2-4

⁷⁸ Francisc Toth din Biharea plătea în 1822 suma de 8 florini, Ioanes Biok din Băița în 1823 – 6 florini, Laza Toagyer din Rieni în 1830 – 3 florini, Antonio Nemeth din Belfir în 1844 - 3 forinți. Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 71, f. 11-12; d. 1928, f. 58; d. 2050, f. 418; d. 133, f. 322

⁷⁹ Drept pentru care Iuliana Horvath din Oradea-Olosig plătea în 1834 suma de 1 florin. *Ibidem*, d. 103, f. 10

⁸⁰ Pentru un asemenea drept cojocarul Szucs Dumitru din Beliu plătea în 1795 suma de 4 florini *Ibidem*, d. 1659, f. 225

⁸¹ Pe domeniul Episcopiei romano-catolice, în 1789, doi localnici din Husasău de Tinca pentru dreptul de a strânge lemne pentru ars cărbune plăteau suma de 22 florini; mai mulți localnici din Tinca pentru lemnul necesar confecționării de căruțe, furci și alte piese mici plăteau în 1790 - 15 florini; localnicii din Cordău în 1791 pentru 75 de stâneni de lemn folosit pentru confecționarea de căruțe plăteau 75 de florini; Helle Gligor și Csinagyi Togyer din Lăzăreni plăteau în anul 1809 pentru lemne de doage - 35 de florini; din vânzarea a 100 de stâneni de lemne din pădurea Dumbrava din șpanatul Tinca în 1810 se încasa - 800 de florini. *Ibidem*, rola 348, d. 3283, f. 5, 15, 23; d. 3287, f. 15; d. 2050, f. 93

⁸² În 1803 doi localnici din Bojt, pentru dreptul de a folosi nuiielele de răchită din teritoriul localității Sântimreu (cu obligația de a nu strica iarba de cosit), plăteau Episcopiei romano-catolice suma de 24 de florini, pe domeniul Capitlului în 1843 din vânzarea a 132 legături de nuiiele către 89 de persoane din 5 localități (Bogoméer, Letea Mare, Kakad, Kenéz, Șilindru și Șimian) se încasau 365 de florini și 30 de creițari. Idem, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice...*, rola 370, fascicolul II, nr. 438, f. 2-3

⁸³ Pe domeniul Episcopiei greco-catolice pentru dreptul de a folosi piatra din hotar pentru confecționarea pietrelor de moară celor din Tărcăița li se percepea în 1831 (ca și în anii următori) suma de 20 de florini. Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 112-127

⁸⁴ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 518, f. 187; Idem, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice...*, rola 371, fascicolul III, nr. 724, f. 1-6

mai sigure și mai ușor de încasat (cazul vămilelor⁸⁵ ori a târgurilor⁸⁶). De fapt, *arendarea* va fi una din modalitățile cele mai des folosite de stăpâni pentru a-și pune în valoare potențialul domenal. Din dorința de a intra mai rapid în posesia unor sume de bani, acesta ceda pentru o perioadă de timp (de la 1 la 5-6 ani) dreptul de folosință asupra unor obiective proprii (mori, cârciume, prăvălii, joagăre, hute de potasă, manufacturi de bere, vămi etc.), drepturi de monopol (de desfacere a unor produse, de percepere a unor taxe, de folosire a unor privilegii etc.) sau cel de utilizare a unor resurse, încasând în schimb, ca rentă sau taxă de arendare, o sumă fixă de bani. În acest mod, pe lângă că își degreva bugetul de o serie de cheltuieli bănești (de personal, întreținere, investiție etc.), acesta reușea să-și păstreze pe mai departe dreptul de proprietate asupra „bunurilor”, având și certitudinea unor câștiguri bănești sigure, ferite de acțiunea altor factori perturbatori. Avantaje care în calculul unui stăpân în căutare de lichidități erau precumpănitoare, motiv pentru care arendarea devine un mod de valorificare a „bunurilor” domeniiale întâlnit în aproape orice sector economic. Lăsând la o parte arendarea obiectivelor economice și a drepturilor de monopol, în general cunoscute, făcute deseori și din rațiuni economice (reducere cheltuielilor, colectarea taxelor), preocuparea față de sporirea veniturilor proprii poate fi evidențiată cel mai bine prin disponibilitatea manifestată față de valorificarea unor resurse în acest mod. Diversitatea mare a acestora fiind mai mult decât concludentă din moment ce, pe măsură ce domeniul va fi antrenat din ce în ce mai mult în economia de schimb, se ajunge ca acest mod să fie folosit pentru a fi puse în valoare și cele mai mici resurse domeniiale (cazul dreptului de cules iască⁸⁷, de topit cânepa în pârăul Peța⁸⁸ sau a celui de a prinde lipitori⁸⁹).

Faptul că în această perioadă avem de a face cu un stăpân care pe zi ce trece devine mult mai preocupat de economia proprie o dovedește și modul cum vor fi întocmite aceste contracte de arendare. Din dorința de a-și spori veniturile urmărește pe cât posibil ca bunurile arendate să le atribuie prin licitație, încearcă să scurteze sau să mărească, în funcție de prețul obținut, perioada de arendare (mai ales în cazul terenurilor⁹⁰), impune

⁸⁵ Episcopia romano-catolică în 1749, pentru arendarea vămii din Pocei percepea 174 florini și 2 creițari, iar în 1843-1845, 1010 forinți, pentru cea din Oradea-Olosig în 1749 - 155 florini și 18 creițari și jumătate, iar în 1844, 605 forinți. Episcopia greco-catolică, pentru vama Holod în 1813 percepea 371 de florini, iar în 1835 - 462 de florini. Din arendarea vămii podului din Săcuieni, urmașii contelui Dictrichstein Godfrid încasau în 1796 suma de 400 florini anual. Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 18, f. 312, d. 133, f. 319-320; rola 352, d. 3292, f. 69-72; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 59, 127; Adrian Apan, *Monopolurile feudale pe domeniile nobiliare Diosig-Săcuieni*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, p. 113

⁸⁶ Din arenda târgurilor „de țară” din Marghita, în 1750, pe domeniul familiei Csáky se încasau 179 florini. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice arendarea dreptului de percepere a „vămii” târgului din Beliu se atribuia, între 1817-1818, prin licitație pentru suma de 712 florini, la fel, 1827-1825, pentru 206 florini, iar dreptul de percepere a taxelor zilnice din târgul Oradea-Olosig, între 1817-1819, era arendat pentru 40 de florini anual. Pe domeniul Episcopiei greco-catolice dreptul de percepere a taxelor pentru târgul Beiuș era arendat în 1803 pentru 322 florini și 10 creițari, în 1822, pentru 350 de florini și 20 de creițari, iar în 1835 pentru 512 florini. Pentru arenda vămii târgului săptămânal din Săcuieni, se percepeau în 1826, pentru trei ani, 901 florini. Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 51; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 382, d. 3581, f. 15-17, 47; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 22, 81, 127; Adrian Apan, *op. cit.*, p. 114

⁸⁷ Pentru arenda acestui drept în pădurile a două localități din provizoratul Beliu (Carand și Sebiș), între 1836-1839, comerciantul Paschly György plătea o sumă de 105 forinți (contract reînnoit și între 1839-1842), iar în pădurile din provizoratul Vașcău, pentru acest drept, între 1837-1839, Gutman Antal plătea o arendă de 30 de florini pe an și între 1840-1842, 40 de florini pe an (contract reînnoit și între 1843-1845). AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 348, d. 3287, f. 29-43

⁸⁸ Drept arendat pe patru ani pentru care Episcopia romano-catolică încasa în 1844 suma de 1141 forinți. *Ibidem*, d. 133, f. 320

⁸⁹ Pe domeniul Săcuieni, în 1840, pentru arendarea acestui drept în hotarul localităților Cherechiu și Săcuieni, pentru trei ani, Nussbaum Daniel plătea o taxă de 26 de florini. Adrian Apan, *op. cit.*, p. 119

⁹⁰ Este și cazul domeniului familiei Csáky, unde spre sfârșitul secolului al XVIII-lea politica era ca nici să nu se arendeze un prediu întreg, ci numai pe bucăți și pe termene cât mai scurte pentru a putea mări progresiv prețul acestora. Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 60

termene precise până când să i se aducă la cunoștință dorința de reînnoire a contractelor, condiționează darea în arendă a unor bunuri de efectuarea unor lucrări de investiții sau de confecționarea unor obiecte pentru gospodăria proprie etc. De pildă, în 1789, dreptul de arendare a hutei de potasă din hotarul localității Beliu va fi condiționat de cumpărarea de către arendașul Abraham Sauer a două cazane de fiert potasa⁹¹; între 1799-1801, fierarului Petran Mihály din Cărpinet i se da în arendă dreptul de a folosi lemne pentru a arde cărbuni, în vederea continuării meșteșugului, pentru suma de 80 de florini și obligația de a cumpăra fier numai de la manufactura domenală din Vașcău⁹²; Szabo István și Pata Janos din Bojt primeau în arendă, în 1803, dreptul de a tăia nuietele de răchită din hotarul localităților Tulca și Osi-Pata pentru o taxă de 18 florini și 10 coșuri din nuietele pentru căruțe⁹³. Ca să nu mai vorbim de celelalte clauze contractuale pe care stăpânii le fixau în favoarea lor pentru a-și apăra interesele economice: să se folosească mai întâi materiile prime degradabile (lemne doborâte de vânt sau uscate și nu arbori verzi sau glandiferi – cum se stipula în cazul majorității contractelor de arendare a lemnului către cărbunari, fierbători de potasă, lemnari etc.); arendașul să întrețină în bune condiții bunul arendat, să suporte pagubele sau să refacă edificiile distruse din vina sa (de pildă hutele de potasă în cazul unor incendii) etc.

Toate aceste modalități prin care stăpânul de pământ va căuta în această perioadă să se adapteze rigorilor economiei de schimb vor avea și un puternic suflu înnoitor manifestat printr-o gamă variată de disponibilități, de la cele de mentalitate până la cele de ordin tehnologic, a căror transpunere în practică vor eficientiza și cel mai adesea moderniza economia domenală. Drept urmare, în cadrul acțiunilor de promovare a noului, treptat, o pondere din ce în ce mai însemnată încep să dețină și investițiile în tehnică de lucru: mașini și utilaje agricole (mașini de semănat, mașini de treierat, pluguri perfecționate⁹⁴, mașini de tăiat sfeclă sau cartofi⁹⁵), utilaj tehnologic sau personal specializat (ingineri⁹⁶, medici, agronomi, topografi etc.⁹⁷).

În tot acest timp, pornind de la o serie de acțiuni tributare ideilor mercantile și fiziocrate ale vremii, mult încurajate de stat, pe măsură ce domeniul va fi antrenat în relațiile de schimb, când rolul banului în economie crește și totul începe să fie analizat prin prisma cererii și ofertei, vechiul mod de acțiune dominat de o mentalitate a suficienței va fi înlocuit, cu unul subordonat eficienței în care profitul obținut devine precumpănitor. Acțiunile întreprinse se fac cu gândul la bani, iar produsele obținute capătă cel mai adesea caracter de marfă. Din ce în ce mai mult, banul devine etalonul valorii, producția, munca, totul se raporta la bani, de unde, sub impactul practicilor și ideilor progresiste ale vremii, nu a fost decât un pas până la strategii economice, în care firul călăuzitor să fie eficiența, câștigul și nu amploarea demersului.

⁹¹ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 323, d. 3254, f. 5-6

⁹² *Ibidem*, rola 348, d. 3283, f. 45

⁹³ *Ibidem*, rola 353, d. 3295, f. 2

⁹⁴ Pe domeniul baronului Nicolae Wesselényi de la Jibou asemenea utilaje se aduceau tocmai de la Viena. Ladislau Gyémánt, *Modernizarea instrumentarului economic și mentalitate nobiliară în Transilvania (sec. XVIII-XIX)*, în *Convergențe europene – Istorie și societate în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 1993, p. 100

⁹⁵ O mașină de acest fel se cumpăra în 1834 și pe domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 103, f. 412-415

⁹⁶ Un inginer era amintit în 1792 și pe domeniul familiei Csáky din Marghita. Papp Klára, *A Bihari Csáky...*, p. 53-66

⁹⁷ Personal frecvent amintit spre sfârșitul secolului al XVIII-lea pe domeniile particulare din sudul Crișanei și pe cel al Episcopiei romano-catolice din Oradea. Géza Kovách, *Stăpânirea habsburgică...*, p. 176-177; Idem, *Situația țărănimii...*, p. 50-51; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 30, f. 531-532